

Henebion Angladdol a Defodol Cynhancesyddol

Prehistoric Funerary and Ritual Monuments

Cadw
Plas Carew
Uned 5/7 Cefn Coed
Parc Nantgarw
Caerdydd
CF15 7QQ
Ffôn: 01443 33 6000
Ffacs: 01443 33 6001

Cadw
Plas Carew
Unit 5/7 Cefn Coed
Parc Nantgarw
Cardiff
CF15 7QQ
Tel: 01443 33 6000
Fax: 01443 33 6001

gydag Ymddiriedolaethau Archaeolegol Cymru
with the Welsh Archaeological Trusts

Cylch y Derwydd, Penmaenmawr, Gwynedd
(Ffotograff gan Jean Williamson).

The Druids' Circle, Penmaenmawr, Gwynedd
(Photograph by Jean Williamson).

"... the rarest monument that is to bee found in all Snowdon, called
y Meini Hirion [the long stones] ... a man woulde wonder where in
these parts such stones weare to be found, and how they weare so
sett upon there endes in the grownde".

(Anonymous author, early seventeenth century).

Gofalu am Henebion Angladdol a Defodol Cynhanesyddol

Caring for Prehistoric Funerary and Ritual Monuments

Llywodraeth Cynulliad Cymru
Welsh Assembly Government

gydag Ymddiriedolaethau Archaeolegol Cymru
with the Welsh Archaeological Trusts

Gofalu am Henebion Angladdol a Defodol Cynhanesyddol

Caring for Prehistoric Funerary and Ritual Monuments

Llywodraeth Cynulliad Cymru
Welsh Assembly Government

gydag Ymddiriedolaethau Archaeolegol Cymru
with the Welsh Archaeological Trusts

Plas Carew
Uned 5/7 Cefn Coed/Unit 5/7 Cefn Coed
Parc Nantgarw
Caerdydd/Cardiff
CF15 7QQ

Ffôn/Telephone 01443 33 6000
Ffacs:/Fax: 01443 33 6001

Cyhoeddwyd gyntaf gan Cadw 2005.
First published by Cadw 2005.
ISBN 1 85760 213 7

Hawlfraint y Goron/Crown Copyright 2005.

Llun Clawr: Cylch carnedd Bryn Cader Faner, Gwynedd.
Cover photograph: Bryn Cader Faner cairn circle, Gwynedd.

Mae'r cyhoeddiad hwn ar gael mewn fformatau gwahanol. Am fanylion cystyllwch
â Cadw yn y cyfeiriad uchod neu ffoniwch 01443 33 6000

This publication is available in alternative formats. For details please contact
Cadw at the address above or telephone 01443 33 6000

Beth rydym yn ei olygu gan henebion angladdol a defodol cynhanesyddol a pham y dylem eu hystyried yn bwysig? Mae mein i hirion, cylchoedd cerrig, beddrodau siambr a charneddu yn enghreifftiau o henebion a adeiladwyd gan ein hynafiaid cynhanesyddol at ddibenion defodol ac er mwyn cofio am y meirw a chadw eu gweddillion. Yn ogystal â bod yn nodweddion pwysig yn y dirwedd, mae'r safleoedd archeolegol hyn yn cynnwys gwybodaeth werthfawr ar gyfer amrywiaeth eang o astudiaethau, o gosmoleg a chrefydd i ddeuet ac iechyd ac i boblogaeth a chymdeithas. Gan nad oes unrhyw gofnodion ysgrifenedig o'r cyfnod hwn yn hanes dynolryw, erys safleoedd o'r fath yn hollbwysig i'n helpu i ddeall bywyd a chymdeithas yn y cyfnod cynhanesyddol yn well.

Bedrod siambr Carreg Coetan Arthur,
sir Benfro. Ar un adeg bu carnedd
gerrig drosto ond, dim ond y clogeini
mawr a fu'n rhan o'r siambr gladdu
sydd wedi goroesi. Mae chwedlau yn
aml yn gysylltiedig â beddrodau o'r
fath: yn yr achos hwn, dywedir bod y
Brenin Arthur wedi coetio yma gan
ddefnyddio'r maen capan.

What do we mean by prehistoric funerary and ritual monuments and why should they be considered important? Standing stones, stone circles, chambered tombs and cairns are examples of monuments built by our prehistoric ancestors, both for ceremonial purposes and for remembering and containing the remains of their dead. As well as being significant features in the landscape, these archaeological sites contain valuable information for a wide range of studies, from cosmology and religion through diet and health to population and society. Because there is no written record for this period in human history, such sites remain crucial to furthering our understanding of life and society in prehistoric times.

The chambered tomb of Carreg Coetan Arthur, Pembrokeshire. Once covered by a cairn of stones, only the large boulders that formed the burial chamber remain. Legends are often associated with such tombs: in this case, King Arthur is said to have played quoits using the capstone.

Yn gysylltiedig â'r olion y gellir eu gweld efallai y bydd dyddodion archeolegol wedi'u claddu. Gall y rhain gynnwys cyfoeth o wybodaeth bwysig na sylwir arni yn aml ac nas cofnodir byth os cânt eu difrodi. Er enghraifft, gall golosg o danau ac aelwydydd hynafol roi dyddiadau radiocarbon; mae crochenwaith, offer fflint a gwaith metel yn gallu taflu goleuni ar ddiwylliant a chymdeithas; a gall paill, hadau a malwod hynafol helpu'r archeolegwr i ddisgrifio'r amgylchfyd cynhanesyddol.

Mae pobl wedi byw yng Nghymru, ym Mhrydain ac yn Ewrop ers miloedd o flynyddoedd, ond mae'r dystiolaeth archeolegol am hynny yn adnodd bregus a gwerthfawr cyfyngedig. Am bob darganfyddiad cyffrous sy'n cael sylw yn y papurau newydd, mae llawer mwy ohonynt nad ydynt yn cael sylw a chânt eu dinistrio am byth. Dim ond drwy wyliadwriaeth a gofal parhaus y bydd olion bregus ein gorffennol yn goroesi. Mae'r llyfrlyn hwn yn disgrifio ac yn esbonio'r henebion eu hunain ac yn rhoi cyngor ar sut i ofalu amdanynt a'u rheoli.

Associated with the visible remains may be buried archaeological deposits. These may contain a wealth of important information that can often go unnoticed and may never be recorded if damaged. For example, charcoal from ancient fires and hearths can provide radiocarbon dates; pottery, flint tools and metalwork can shed light on culture and society; and ancient pollen, seeds and snails can allow the archaeologist to describe the prehistoric environment. Human settlement in Wales, Britain and Europe spans thousands of years, but the archaeological evidence for it is a finite, delicate and valuable resource. For every exciting find reported in the newspapers, many more clues go unreported and are destroyed forever. It is only through continued vigilance and care that the fragile remains of our past will survive. This booklet describes and explains the monuments themselves and provides advice on their management and care.

Y Prosiect Angladdol a Defodol Cynhanesyddol

Mae'r olygfa hon yn dangos defod yn cael ei chynnal yng nghanol siambr gladdu Barclosiad y Gawres, Ynys Môn. Mae wedi cael ei haddunio drwy ddefnyddio dystiolaeth archeolegol a ddarganfuwyd yn ystod cloddiadau. Mae'r cerrig addurnedig cain yn y beddrod hwn yn awgrymu cysylltiadau agos ag Iwerddon, lle y darganfuwyd gwaith celf tebyg o'r Oes Neolithig (Amgueddfeydd ac Orielau Cenedlaethol Cymru).

This scene depicts a ritual being performed in the centre of the burial chamber of Barclosiad y Gawres, Anglesey. It is reconstructed from archaeological evidence recovered during excavations. The fine decorated stones in this tomb indicate close links with Ireland, where similar Neolithic art has been found (National Museums and Galleries of Wales).

Mae'r pedair Ymddiriedolaeth Archeolegol yng Nghymru wrthi'n cynnal arolwg o'r holl henebion angladdol a defodol cynhanesyddol y gwyddys amdanynt yng Nghymru gyda chymorth grant gan Cadw. Nod y fenter yw cofnodi a gwerthuso oddeutu saith mil o henebion sydd wedi goroesi a cheisio sicrhau y cânt eu diogelu. Ar ucheldiroedd Cymru lle ceid ffermio defaid yn draddodiadol mae'r henebion hyn yn aml yn goroesi — miloedd o flynyddoedd wedi iddynt gael eu codi — fel nodweddion amlwg yn y dirwedd, ond yn yr iseldiroedd mwy poblog lle mae'r tir wedi cael ei amaethu ar raddfa fwy, dim ond ar ffurf safleoedd a dyddodion archeolegol claddedig y mae llawer o safleoedd yn bodoli.

The Prehistoric Funerary and Ritual Project

A survey of all the known prehistoric funerary and ritual monuments in Wales is being undertaken by the four Welsh Archaeological Trusts with grant-aid from Cadw. The aims of the initiative are to record and evaluate some seven thousand surviving monuments and to try to ensure their preservation. In the pastoral upland areas of Wales these monuments often survive — thousands of years after they were built — as prominent features within the landscape, but in the more intensively occupied and cultivated lowlands, many sites exist only as buried archaeological sites and deposits.

Bedrod siambr adfeiliadig Cors y Gedol, Gwynedd. Gellir gweld sylfaen y garnedd a fu gynt yn gorchuddio'r bedrod hwn o amgylch y maen capan.

The ruined chambered tomb of Cors y Gedol, Gwynedd. The base of the cairn that once covered this tomb can be seen surrounding the capstone.

Y Cyfnod Neolithig (4400 – 2300 CC): yr amaethwyr cyntaf

Yn ystod y cyfnod Neolithig, pan ddechreuodd economi amaethyddol sefydlog ymsefydlu, codwyd cyfadeiladau parhaol am y tro cyntaf. Y rhai mwyaf amlwg heddiw yw beddrodau siambr, sef 'tai'r meirw' ar gyfer hynafiaid, a adeiledid gan gymunedau lleol ac a ddefnyddid yn aml dros ganrifoedd lawer. Roedd y traddodiad o adeiladu a defnyddio beddrodau siambr yn gyffredin i orllewin Prydain, Iwerddon ac arfordiroedd Môr Iwerydd yn Ewrop. Mae maint rhai o'r beddrodau a'r cerrig a ddefnyddid i'w hadeiladu yn enghrafft fyw o'r sgiliau peirianyddol yr oedd eu hangen i'w codi, gan ddefnyddio rholeri, rhaffau a nerth braich yn unig. Maent hefyd yn awgrymu bod cymdeithas wedi'i threfnu y tu hwnt i'r teulu, a'i bod wedi'i strwythuro yn y fath fodd ag y byddai aelodau yn cydweithio ar brosiectau mawr. Ymhlieth y cofebion sy'n llai amlwg erbyn hyn, am iddynt gael eu hadeiladu o ddefnyddiau llai gwydn, mae'r safleoedd seremoniol mawr o bridd a phren, yr oedd angen cryn ymdrech a threfniadaeth i'w codi hefyd.

Ar ben y bryn, gwelir twmpath coffaol ar Gop y Goleuni, sir y Fflint. Er mwyn adeiladu'r domen bridd anferth hon byddai wedi bod angen cymorth y gymuned gyfan a chredir bod y gymuned leol wedi ei ddefnyddio at swyddogaeth ddefodol (Mick Sharp Photography).

The monumental mound on the Gop Hill, Flintshire, is seen on the skyline. To build this massive earth structure would have required communal effort and it is thought to have had a ceremonial function for the local community (Mick Sharp Photography).

The Neolithic (4400 – 2300 BC): the first farmers

During the Neolithic period, when a settled farming economy was gradually becoming established, permanent structures were built for the first time. The most visible today are chambered tombs, ancestral 'houses for the dead', which were built by local communities and often were in use over many hundreds of years. The tradition of building and using chambered tombs was common to western Britain, Ireland and the Atlantic seaboard of Europe. The sheer scale of some tombs and the size of the stones used in their construction provide a vivid illustration of the engineering skills required to build them, using only rollers, ropes and muscle. They also indicate that society was organized beyond the family group, and was structured in such a way that members would co-operate on large-scale projects. Less visible now, because they were built of less durable materials, are the large ceremonial earth-and-timber sites, whose construction also required huge effort and organization.

Adeiladwyd beddrodau siambr gan y gymuned leol ac ar ei chyfer, ac fe'u codwyd gan ddefnyddio rholeri, rhaffau a nerth braich yn unig (darlun Jane Durrant).

Chambered tombs were built by and for the local community, and were constructed using only rollers, ropes and muscle (drawing by Jane Durrant).

Beddrodau siambr

Roedd y rhan fwyaf o beddrodau siambr yn cynnwys siambr gladdu (a adeiladwyd o gerrig mawr) a thramwyfa o'r fynedfa yn wreiddiol, y naill a'r llall wedi'u gorchuddio gan grug pridd neu garnedd gerrig. Heddiw, mae'r rhan fwyaf o siambrau claddu wedi colli eu gorchudd o bridd neu gerrig a dim ond y capfeini sy'n weddill. Defnyddir y termau *dolmen* a *cromlech* weithiau i ddisgrifio'r siambrau claddu hyn. Mae'r henebion hyn, wedi'u hadeiladu tua phum mil o flynyddoedd yn ôl, ymhliith creiriau mwyaf cyfaredol yr henfyd.

Credir mai adeilad cymunedol oedd y beddrod siambr a berthynai i'r gymuned ffermio leol. Byddai marwolaeth wedi bod yn realiti pob dydd i bobl y cyfnod hwn, gyda chyfradd uchel o farwolaethau ymhliith babanod a hoedl fer i oedolion. Efallai y byddai'r bedd, a fyddai wedi cynnwys gweddillion hynafiaid dros genedlaethau lawer, yn dynodi daliadaeth o'r tir, llinach a naws am le. Addolid yr hynafiaid a defnyddid eu gweddillion mewn seremoniâu. Weithiau, byddai'r cnawd yn cael ei dynnu o'r corff cyn ei gladdu, gan ddefnyddio proses o'r enw *dignodio* — lle amlygid y corff i anifeiliaid neu adar er mwyn cyflymu'r broses. Ymddengys y byddai llwyfannau yn cael eu defnyddio i ddiogelu'r corff rhag anifeiliaid mawr. Ad-drefnid yr esgyrn wedyn, gyda'r esgyrn hirion, er enghraift, yn cael eu gosod yn un rhan o'r bedd a'r penglogau mewn rhan arall. Awgrymwyd mai lle i gadw gweddillion hynafiaid dethol, yn hytrach na chladdfa ffurfiol unigolion, oedd y beddrodau siambr.

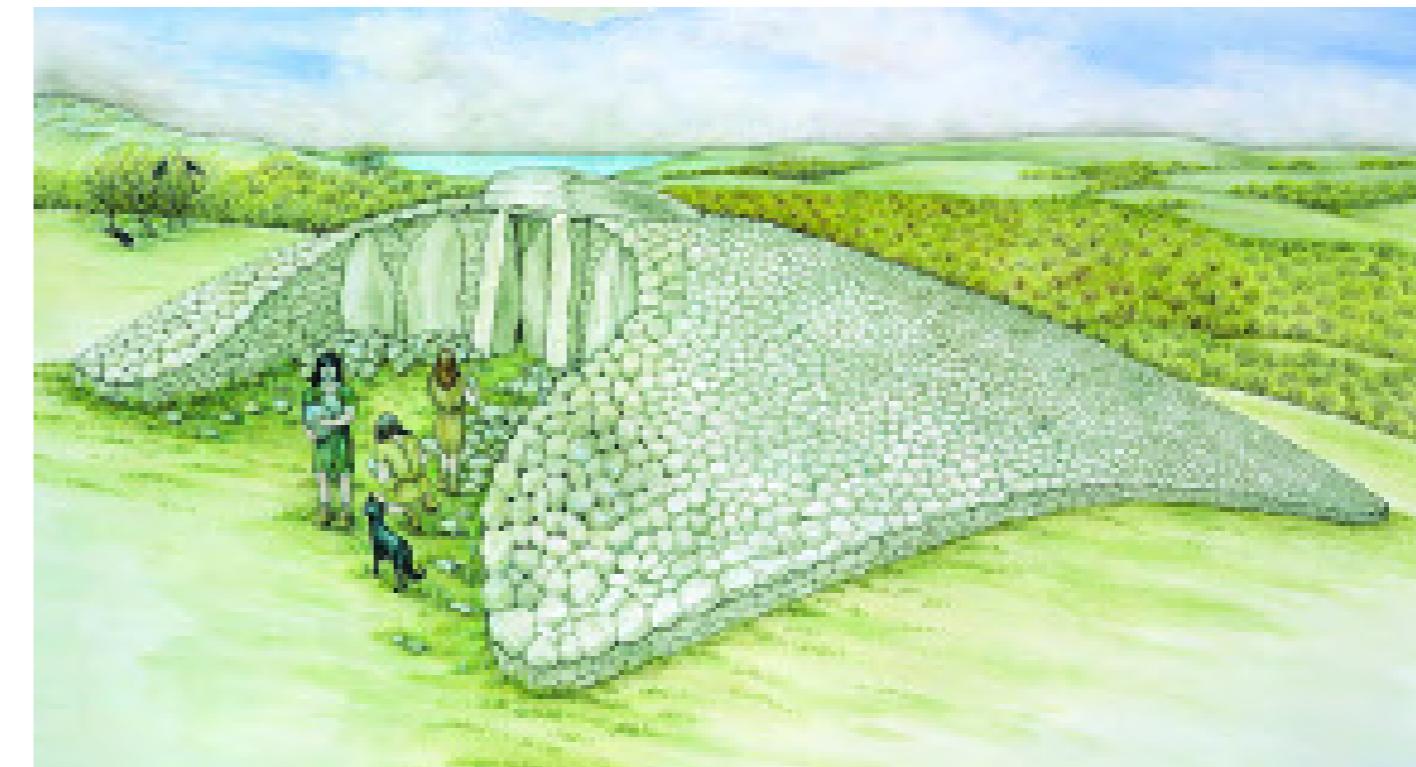
Chambered tombs

Most chambered tombs originally consisted of a burial chamber (constructed from large stones) and an entrance passage, both covered by an earthen barrow or stone cairn. Today, most burial chambers have lost their covering of earth or stones and only the capstones remain. The terms *dolmen* and *cromlech* are sometimes used to describe these burial chambers. Constructed some five thousand years ago, these monuments are among the most evocative relics of our ancient past.

The chambered tomb is thought to have been a communal structure belonging to the local farming community. Coping with death would have been a constant reality, with high rates of infant mortality and short adult life spans. Containing the remains of the ancestors over many generations, the tomb may have signified tenure of the land, ancestry and a sense of place. The ancestors were worshipped and their remains were used in ceremonies. Occasionally, the bodies were defleshed before burial, sometimes using a process known as *excarnation* — where the body is exposed to animals or birds in order to hasten the process. Platforms appear to have been used to protect the body from larger animals. The bones were rearranged later, with, for example, long bones being placed in one part of the tomb and skulls in another. It has been suggested that chambered tombs were repositories for select ancestral remains, as opposed to the formal burial of individuals.

Profil enwog Cromlech Pentre Ifan, sir Benfro (Mick Sharp Photography). Dangosir ffurf wreiddiol y gofeb, gyda blaengwrt a'i siambr yn gyflawn a cherig drost, mewn argraff arlunydd gyferbyn (darlun gan Jane Durrant).

The famous profile of Pentre Ifan Burial Chamber, Pembrokeshire (Mick Sharp Photography). The original form of the monument, with a forecourt and its chamber complete and covered in stones, is shown in the artist's impression opposite (drawing by Jane Durrant).

Caeadeleoedd seremoniöl

Gwersylloedd sarn

Adeiledid caeadeleoedd cloddwaith mawr; a elwir yn wersylloedd sarn, drwy gydol y cyfnod Neolithic mewn rhannau helaeth o dde Prydain. Mae bylchau a sarnau niferus yn bylchu cloddiau a ffosydd y caeadeleoedd hyn, a dyma'r rheswm dros yr enw a roddir arnynt. Ymddengys iddynt gael eu defnyddio at sawl diben — anheddu, amddiffyn, dignodio ac fel safleoedd defodol.

Ceremonial enclosures

Causewayed camps

Large earthwork enclosures, known as causewayed camps, were built throughout the Neolithic in much of southern Britain. Numerous gaps and causeways break the banks and ditches of these enclosures, which gives rise to their name. They seem to have served many purposes — settlement, defence, ritual and excarnation.

Gellir gweld ffosydd naddedig mewn craig lluosog crwn clostir sarnau Corntwn, Bro Morgannwg, yn amlwg fel ôl crydau yn y llun hwn a dynnwyd o'r awyr (Hawlfraint y Goron: CBHC).

The multiple circular rock-cut ditches of the Corntown causewayed enclosure, Vale of Glamorgan, are clearly visible as cropmarks in this aerial photograph (Crown Copyright: RCAHMW).

Hengorau

Cyfadeiladau defodol llai yw hengorau ac maent yn perthyn i'r cyfnod Neolithig diweddar. Yn gyffredinol, roeddent yn cynnwys ardal gylchog a ffos a chlawdd allanol yn ffin iddi. Byddai mynediad drwy un sarn neu ddwy fel arfer, ac weithiau gylch mewnol o byst. Dichon i'r traddodiad diweddarach o gylchoedd cerrig ddatblygu o draddodiad yr hengorau. Fel arfer mae hengorau yn cael eu nodi o luniau a dynnyd o'r awyr, gan fod eu cloddiau wedi cael eu gwastatáu drwy aredig dros amser a'u ffosydd wedi'u llenwi. Fodd bynnag, weithiau ceir llawer o wybodaeth archeolegol, yn y ffosydd ac yn y pyllau a thyllau pyst yng nghanol yr hengor.

Mathau eraill o gaeadeleoedd

Gwyddys am gaeadeleoedd defodol nodwediadol eraill o'r cyfnod Neolithig diweddar: caeadleoedd palisâd pren mawr a chofebau hirgul (a elvir yn gwrsi). Mae'n debyg i gofebau o'r fath gael eu hadeiladu dros gyfnod hir, gyda rhannau wedi'u hadeiladu'n unswydd ar gyfer seremoniau. Mae ffosydd a thyllau pyst y cofebau hyn (wedi eu llenwi a'u haredig ers amser maith) yn aml yn dangos fel olion cnydau y gellir eu gweld mewn lluniau a dynnyd o'r awyr. Ceir olion cnydau am fod nodweddion megis waliau wedi'u claddu neu ffosydd wedi'u llenwi yn effeithio mewn gwahanol ffordd ar dwf cnydau sy'n cael eu plannu yn y tir uwchben.

Cloddiad cylch pren yn Sarn y Bryn Caled, Powys sy'n dyddio o'r Oes Efydd Gynnar. Mae'r safle yn cynnwys cylch dwbl o dyllau pyst a fu gynt yn dal pyst pren. Dichon y perthyn iddo swyddogaeth ddefodol yn debyg i gylchoedd cerrig (ymddiriedolaeth Archaeolegol Clwyd-Powys).

The excavation of the Early Bronze Age timber circle at Sarn y Bryn Caled, Powys. The site comprises a double circle of postholes that once held timber uprights. It may have had a ceremonial function similar to stone circles (Clwyd-Powys Archaeological Trust).

Henge monuments

Henge monuments are smaller ceremonial structures belonging to the late Neolithic. In general, they comprised a circular area defined by a ditch with an external bank, usually entered by one or two causeways, and sometimes with an inner circle of posts. It is possible that the later tradition of stone circles developed out of the henge monument tradition. Henge monuments are usually identified from aerial photography, as their banks have long since been ploughed away and their ditches infilled. However, much archaeological information can remain, both within the ditches and in pits and postholes within the central area of the henge.

Other enclosures

Other distinctive ritual enclosures are known from the late Neolithic: large timber-palisaded enclosures and long, linear earthwork monuments (known as *cursus*). Such monuments were probably built over prolonged periods of time, with segments constructed perhaps as a ceremonial effort in their own right. Their ditches and postholes (long since filled in and ploughed over) often show up as cropmarks visible on aerial photographs. Cropmarks occur because features such as buried walls or infilled ditches affect the growth of crops planted above them in different ways.

Basn Waltwn

Mae rhai cofebau a 'tirweddau defodol' (ardaloedd sy'n cynnwys sawl cofeb wahanol) yn cael eu defnyddio dros gyfnodau maith, gyda chofebau yn cael eu haddasu a'u hailanddefnyddio. Mae gwaith diweddar ym Masn Waltwn, Powys (gan gynnwys arolwg a chloddiad archeolegol, arolwg geoffisegol a lluniau o'r awyr), wedi datgelu tirwedd archeolegol gymhleth gan gynnwys crugiau crwn, meini hirion a chylch cerrig yn dyddio o'r Oes Efydd wedi'u hadeiladu uwchben cwrsi a chaeadeleoedd palisâd pren yn dyddio o'r Oes Neolithig. O ran cynllun roedd caeadle palisâd Hindwell yn hirgrwn — yn mesur oddeutu 800 metr (730 llathen) wrth 400 metr (365 llathen) — yn cynnwys dros 1,400 o byst pren hyd at 6 metr (16 troedfedd) o uchder o bosibl. Mae'r caeadle hwn, sy'n bwysig yn rhwngwladol, gyda'r mwyaf yn Ewrop.

Gellir gweld terfynau allanol caeadle palisâd Hindwell yn amlwg fel ôl cnwd yn y llun hwn a dynnyd o'r awyr. Mae'r safle yn cynnwys caeadle a nodir gan dyllau pyst anferth wedi'u gosod yn yr iswyneb o ro. Yn ystod gwaith cloddio profwyd bod y tyllau pyst hyn yn ymestyn 2 fetr (6 troedfedd) ar gyfartaledd o dan wyneb y gro (Hawlfraint y Goron: CBHC).

The perimeter of the Hindwell palisaded enclosure can clearly be seen as a cropmark in this aerial photograph. The site comprises an enclosure indicated by huge postholes set in the gravel subsurface. Excavation demonstrated that these postholes average a depth of 2 metres (6 ft) below the surface of the gravel (Crown Copyright: RCAHMW).

The Walton Basin

Some monuments and 'ritual landscapes' (areas which contain several different monuments) see long periods of use, with monuments adapted and re-used. Recent work within the Walton Basin, Powys, (including archaeological survey and excavation, geophysical survey and aerial photography), has revealed a complex archaeological landscape including Neolithic *cursus* monuments and timber-palisaded enclosures superimposed with later Bronze Age round barrows, standing stones and a stone circle. The Hindwell palisaded enclosure was oval in plan — measuring about 800 metres (730 yards) by 400 metres (365 yards) — and comprised over 1,400 timber posts possibly standing up to 6 metres (16 ft) in height. This internationally important enclosure is one of the largest in Europe.

Yr Oes Efydd (2,300 – 800 CC): y gweithwyr metel cyntaf

I lawer o bobl, mae cylchoedd cerrig, meini hirion a charneddau claddu mawr yn symbolau o'n gorffennol, ac maent yn aml yn chwarae rhan bwysig mewn chwedlau lleol. Dyma gofebau nodweddadol yr Oes Efydd.

Yn ystod y cyfnod Neolithig Diweddar a'r Oes Efydd bu gwahaniaeth cynyddol rhwng cofebau at ddibenion defodol a chofebau at ddibenion angladdol. Ymddengys mai at ddibenion defodol yn unig y defnyddid rhai safleoedd, megis cylchoedd cerrig a meini hirion, ac erbyn yr Oes Efydd Ddiweddar, rhoddid offrymau mewn afonydd a chorsydd. Byddai hyn fel peta'i'n cadarnhau bod gwahanu rhwng seremoniau a'r defodau yn ymwneud â hynafiaid a gynhelid mewn siambrau claddu ac o'u hamgylch yn y cyfnod Neolithig blaenorol. Yn yr Oes Efydd, cleddid pobl mewn beddau unigol, a gwneid arfau a gemwaith gwerthfawr statws uchel. Awgryma hyn newid mewn agweddu a'r drefn gymdeithasol, gyda statws uwch i rai teuluoedd neu grwpiau cymdeithasol, ac mae'n amlygu pwysigrwydd yr unigolyn.

Awgryma'r dystiolaeth archeolegol fod pobl yn yr Ewrop gynhaneiddol yn rhannu traddodiadau cyffredin. Yn y cyfnod Neolithig ymddengys fod y traddodiadau hyn — megis adeiladu beddrodau siambr — yn gyffredin dros ardaloedd helaeth, ond yn yr Oes Efydd gwelwyd mwy o wahaniaethau rhanbarthol penodol, yn y ffordd y cai gwaith metel a gwrthrychau eraill eu defnyddio a'u dylunio.

Roedd y gisfaen hon, a ddarganfuwyd ger Wrecsam, yn cynnwys sgerbw'd Dyn Brymbo, ynghyd â llafn flint a phrifeddlastr a elwir yn ficer. Mae hon yn gladdedigaeth nodwediadol o'r Oes Efydd Gynnar (Amgueddfeydd ac Orielau Cenedlaethol Cymru).

This stone cist, found near Wrexham, contained the skeleton of the 'Brymbo Man', accompanied by a flint blade and an earthenware pot, known as a beaker. It is a typical Early Bronze Age burial (National Museums and Galleries of Wales).

The Bronze Age (2,300 – 800 BC): the first metal workers

For many people, stone circles, standing stones and prominent burial cairns symbolize our ancient past, and they often play significant roles in local legends. These are the distinctive monuments of the Bronze Age.

There was a growing distinction between monuments for ceremonial and funerary purposes during the Late Neolithic period and the Bronze Age. Some sites, such as stone circles and standing stones, seem to have been used purely for ritual purposes and, by the Late Bronze Age, votive offerings were deposited in rivers and bogs. This would seem to confirm the separation of ceremony from the ancestral rituals that took place in and around the burial chambers in the preceding Neolithic period. In the Bronze Age, people were buried in individual graves and valuable high-status weapons and jewellery were made. This suggests a change in social attitudes and organization, with higher status for certain families or social groups, highlighting the importance of the individual.

Archaeological evidence suggests that the people of prehistoric Europe shared common traditions. While in the Neolithic period these traditions — such as building chambered tombs — seem to have been shared over wide areas, in the Bronze Age there were more distinct regional differences, seen in the use and design of metalwork and other objects.

Darganfuwyd y biccer dolennog anarferol hwn mewn carnedd yn y Mynyddoedd Duon. Ymddangosodd priddlestri biccer ar y un pryd â dyfodiad technoleg a syniadau'r Oes Efydd a'u lledaeniad (Amgueddieyd ac Orielau Cenedlaethol Cymru).

This unusual handled beaker was recovered from a cairn in the Black Mountains. Beaker pottery accompanied the arrival and spread of Bronze Age technology and ideas (National Museums and Galleries of Wales).

Mae llwybr yn mynd heibio i grug crwn sy'n dyddio o'r Oes Efydd ar dir amaethyddol. Mae modd atal proses erydu drwy ddargyfeirio llwybrau oddi wrth henebion o'r fath.

A track skirts the edge of a single Bronze Age round barrow on agricultural land. Erosion is prevented by diverting paths and tracks from such monuments.

Cadwraeth ar waith: archeoleg gladdedig

Yn yr iseldiroedd amaethyddol dim ond ar ffurf archeoleg gladdedig y mae'r rhan fwyaf o safleoedd cynhaneiddol yn bodoli erbyn hyn. Mae twmpathau pridd a chlodiau wedi'u gwastatáu ac mae ffosydd wedi cael eu llenwi drwy flynyddoedd o aredig, ond gall gwrthrychau megis artefactau, esgyrn anifeiliaid a hyd yn oed weddillion cyrrf dynol oroesi o dan y ddaear. Gellir adnabod cyfadeiladau pren sydd wedi hen ddirywio, drwy'r tyllau lle y safai'r pyst. Gall gwaith aredig wneud difrod i ddyddodion archeolegol o'r fath a chymysgu'r stratigraffeg gysylltiedig. Gellir ystyried stratigraffeg archeolegol megis pentwr o bapurau newydd sy'n cynyddu, un rhifyn ar ben y llall. Mae pob haen archeolegol yn cynnwys gwybodaeth, ac mae'r berthynas rhwng yr haenau yn cynnwys gwybodaeth am y safle yn ei gyfarwydd. Lle y mae safleoedd archeolegol wedi cael eu nodi, dylid cymryd gofal i beidio ag aredig yn rhy dwfn nes cymysgu a dinistrio gwybodaeth archeolegol werthfawr.

Preservation in practice: buried archaeology

In lowland agricultural areas the majority of prehistoric sites now remain only as buried archaeology. Earthen mounds and banks are levelled and ditches filled by years of ploughing, but objects such as artefacts, animal bones and even the remains of human bodies may survive below ground.

Wooden structures, long since decayed, can be identified from the holes within which the posts stood. Ploughing may damage such archaeological deposits and mix up the associated stratigraphy. Archaeological stratigraphy can be thought of rather like a growing pile of newspapers, each daily edition laid on top of its predecessor. Each archaeological layer contains information, and the relationship between the layers contains information about the site as a whole. Where archaeological sites have been identified, care should be taken not to plough deeply enough to mix up and destroy valuable archaeological information.

Claddu mewn twmpathau crwn

Yn ystod yr Oes Efydd adeiledid carneddau claddu crwn o garreg a chrugiau o bridd. Fe'u codid mewn safleoedd unigol ac o fewn mynwentydd. Darganfuwyd yn yr enghreifftiau sydd wedi'u cloddio weddillion wedi'u claddu (sgerbydau unigol fel arfer) a gweddillion cyrff wedi'u llosgi (unigolion neu fel rhan o grwpiau teuluol a cleddid dros amser). Weithiau ceir nwyddau claddu hefyd. Weithiau bydd un neu fwy o gystfeini carreg (eirch) yn cynnwys y gweddillion.

Lleolid llawer o garneddau yn bwrasol i fod yn amlwg ac yn weladwy yn y dirwedd, ac mae hyn yn aml wedi arwain at eu defnydd yn ddiweddarach fel tirnodau a ffiniau ac fel rhan o fythau a chwedlau. Yn aml byddai math mwy anarferol, y garnedd gylchog, yn cael ei lleoli fel y gellid ei gweld o dir uwch cyfagos. Efallai fod hyn yn awgrymu bod offeiriad yn cynnal seremoniau yma o flaen tyrf a edrychai i lawr arnynt.

Time present and time past

Are both perhaps present in time future,
And time future contained in time past.

T.S. Eliot, *Burnt Norton*, 1936 (reprinted by permission of Faber and Faber Ltd from *Collected Poems 1909–62*)

Cadwraeth ar waith: cloddwaith

Ymchwiliwyd i lawer o garneddau claddu a chrugiau yn y gorffenol, efallai fel ymgais i chwilio am 'drysor'. Difrodwyd eraill drwy waith aredig, neu dygwyd defnyddiau oddi wrth ynt ar gyfer adeiladu. Fodd bynnag, mae'n bosibl o hyd gasglu gwybodaeth archeolegol a dylid cymryd gofal o amgylch safleoedd o'r fath. Er enghrafft, dylid lleoli porthwyr ymhell oddi wrth grug, oherwydd gallai nifer fawr o anifeiliaid o'u hamgylch beri i safle erydu neu gael ei sathru, a dylid lleoli ffensys neu ddraeniau i ffwrdd oddi wrth ynt.

Preservation in practice: earthworks

Many burial cairns and barrows have been investigated in the past, perhaps indicating a search for 'treasure'. Others have been damaged by ploughing, or robbed for building materials. However, the potential to gather archaeological information remains and care should be taken around such sites. For instance, animal feeders should be placed well away from a barrow, as the concentration of livestock around them can cause poaching or erosion, and fences or drains should be positioned to avoid them.

Burial in round mounds

During the Bronze Age round stone burial cairns and earthen barrows were constructed. These were erected both singly and within cemeteries. Excavated examples have been found sometimes to contain inhumations (usually individual skeletons) and sometimes cremations (both singly or as part of family groups interred over time). Grave goods might also be included. Sometimes one or more stone cists (coffins) contain the remains.

Many cairns were deliberately sited to have enhanced prominence and visibility, and this has often led to later use as landmarks and boundary markers and to their appearance in myths and legends. A more unusual type, the ring cairn, was often positioned to be seen from a viewpoint on adjacent higher ground. This perhaps indicates that priests performed ceremonies here before an onlooking crowd.

Bryngaer Moel Trigarn, sir Benfro. Amgylchynir tair carnedd gladdu anferth o'r Oes Efydd gan y rhagfuriau a llwyfannau tai sy'n perthyn i fryngaer ddiweddarach a adeiladwyd yn ystod yr Oes Haearn (Hawlfraint y Goron: CBHC).

The hillfort of Moel Trigarn, Pembrokeshire. Three massive Bronze Age burial cairns are surrounded by the ramparts and house platforms of a later Iron Age hillfort (Crown Copyright: RCAHMW).

Meini hirion

Ni wyddys yn iawn beth oedd diben meini hirion, rhesi cerrig a chylchoedd cerrig, er y tybir bod rhwng fath o swyddogaeth grefyddol neu seremoniol yn perthyn iddynt. Efallai eu bod yn gyswilt â'r nefoedd a reolai'r dyddiau, y tymhorau a'r tywyd — yr oeddent oll mor bwysig ym mywydau eu hadeiladwyr.

Nid oes unrhyw amheuaeth i'w lleoliadau gael eu dewis yn bwrpasol. Mae'r lleoliad yn rhan annatod o'r gofeb. Er enghraifft, dichon fod meini hirion a rhesi cerrig yn cael eu defnyddio fel tirnodau i helpu i arwain unigolion, teithwyr neu orymdeithiau seremoniol. Efallai fod cylchoedd cerrig bach yn diwallu anghenion y gymuned leol tra bod y rhai mwy yn fannau cyfarfod rhanbarthol ar gyfer seremoniâu y byddai pobl yn teithio iddynt o bellter.

Mae'r materion sy'n codi o ran lleoliad henebion megis carneddau, meini hirion a chylchoedd cerrig yn y dirwedd yn gymhleth iawn. Dyluniwyd rhai henebion i fod yn weladwy dros ardal eang, megis y carneddau hynny sydd ar ben esgair neu gopa

Y ddau faen hir ym Mhenrhos Feilw,
Ynys Môn. Dylid cymryd gofal i
sicrhau na chaiff henebion o'r fath
eu herydu neu eu gwneud yn ansad
drwy adael i anifeiliaid rwbio yn
eu herbyn.

Standing stones

The purpose of standing stones, stone rows and stone circles is still little understood, although they are assumed to have had some form of religious or ceremonial function. They may have formed a link to the celestial landscape that ruled the days, seasons and weather — all so important in the lives of their builders. It is not in doubt that their positions were deliberately chosen. The setting is an integral element of the monument. For example, standing stones and stone rows may have acted as markers within the landscape, guiding the eye, the traveller or a ceremonial procession. Small stone circles may have served the needs of the local community, while larger ones may have functioned as regional meeting places for ceremonies to which people travelled from further afield.

The issues surrounding the setting of monuments such as cairns, standing stones and stone circles in the landscape are very complex. Some monuments were designed to be visible over a wide area, such as those cairns set on the summits of

Carnedd gylchog ym Mannau Brycheiniog. Mae cloddiau wedi dangos mai cofebau defodol oedd y rhain yn bennaf, er y darganfuwyd corfflosiadau mewn rhai ohonynt. Ymddengys fod defodau yn ymweud â llosgi a dyddodi golosg, efallai yn symbol o'r goelcerth angladdol, yn bwysig mewn safleoedd o'r fath.

A ring cairn in the Brecon Beacons. Excavations have shown that these monuments were mainly ceremonial, although cremation burials have also been found at some. Rituals involving the burning and deposition of charcoal, perhaps symbolic of the funeral pyre, seem to have been important at such sites.

brynn. Ymddengys fod lleoliadau carneddau eraill yn pwysleisio pwysigrwydd bod yn agos at gofebau eraill ac at y bobl a gymerai ran yn y seremoniâu hynny. Ymddengys fod rhai cofebau, megis hengorau, wedi'u dylunio i gau pawb allan, heblaw'r dethol rai, o'r seremoniâu a gynhelid ynddynt, tra ei bod yn amlwg bod eraill, megis crugfynwentydd, yn chwarae rhan fwy cymunedol.

*The pair of standing stones at Penrhos Feilw, Anglesey.
Care should be taken to ensure that erosion and instability are not caused by stock rubbing against such monuments.*

Oes y cofebau yn dod i ben

Erbyn yr Oes Efydd ddiweddar awgryma'r dystiolaeth archeolegol fod pobl wedi rhoi'r gorau i gynnal defodau a seremoniâu mewn cofebau a oedd yn dyddio o gyfnodau cynharach. Yn lle hynny, trosglwyddwyd y gweithgareddau hyn i afonydd, corsydd a ffynhonnau, lle y rhoddid offrymau o waith metel ac arfau gwerthfawr yn hytrach na chodi cofebau a gosod nwyddau claddu. Yn ystod yr Oes Haearn, parhaodd yr arfer hwn ac mae'n debyg i wledda ac aberthu ddod yn bwysicach. Fodd bynnag, prin iawn yw'r dystiolaeth am arferion angladdol a gweithgareddau crefyddol yn yr Oes Haearn.

ridges and hills. The position of others seems to emphasize the importance of their proximity to other monuments. Some monuments, such as henges, appear to have been designed to exclude all but a select few from the ceremonies taking place within them, while others, such as barrow cemeteries, clearly had a more communal role.

The end of monument building

The archaeological evidence suggests that by the late Bronze Age the monuments of earlier periods had been abandoned for ritual and ceremony. Instead, activity was transferred to rivers, bogs and springs, where votive offerings of valuable metalwork and weapons took place in contrast to monument building and the deposition of grave goods. During the Iron Age, this practice continued and it is likely that feasting and sacrifice increased in importance. However, the evidence for both mortuary practices and religious activities in the Iron Age is slight.

Cadwraeth ar waith: henebion safadwy

Mae llawer o foddroau siambr, meini hirion, cylchoedd cerrig a charneddau claddu yn goroesi fel henebion cerrig safadwy. Er yr ymddengys eu bod yn gadarn, mae'n bosibl gwneud difrod i'r henebion hyn. Dylid cymryd gofal i beidio ag aredig yn rhy agos atynt, oherwydd gallai hyn ryddhau cerrig a gwneud difrod i'r dyddodion archeolegol claddedig, na'u bwrw â cherbyd neu offer fferm. Dylid gadael llonydd i bob carreg, yn fawr neu'n fach.

Gall gwaith celf mewn carreg o'r cyfnod cynhanesyddol gael ei ddifrodi a'i golli'n hawdd iawn. Mae'r garreg gafn-nod (uchod, chwith) wedi'i gosod mewn wal, ond mae'r garreg gyda throell gerfiedig (uchod, dde) wedi cael ei symud i eglwys.

Preservation in practice: standing monuments

Many chambered tombs, standing stones, stone circles and burial cairns survive as upstanding stone monuments. While they appear robust, it is possible to damage these monuments. Care should be taken not to plough too close to them, as this may loosen the stones and damage buried archaeological deposits, or to knock them with a vehicle or farm equipment. All the stones, both large and small, should be left undisturbed.

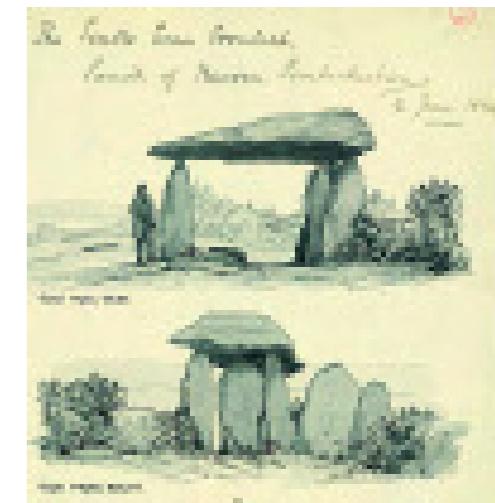
Prehistoric rock art can be particularly vulnerable to damage and loss. The cup-marked rock (above left) has been incorporated into a wall, while the stone with a carved spiral (above right) has been moved into a church.

Henebion cynhanesyddol yn y gorffennol mwy diweddar

Mae maint a natur anarferol llawer o henebion cynhanesyddol wedi esgor ar chwedlau lleol yn y gorffennol. Yn aml mae enwau safleoedd yn ddiddorol a chânt eu cofio mewn traddodiadau lleol. Er engraiiff, gelwir carnedd gron fawr ar lethrau Cadair Idris yn *Fedd y Brenin*. Mae gan rai safleoedd gysylltiadau hefyd â chwedloniaeth Arthur a llenyddiaeth hanesyddol megis y *Mabinogi*. Ni ddiflannodd ofergoelion, credoau a defodau ynglyn â phwerau safleoedd megis cylchoedd cerrig wedi dyfodiad Cristnogaeth. Parhâi defodau yn ymwneud â ffrwythlondeb a gwneid addunedau priodas yn gudd. Yn yr un modd y cafodd y rhan fwyaf o wyliau paganaidd eu mabwysiadu gan yr eglwys Gristnogol, cafodd rhai cylchoedd cerrig a hengorau eu 'Cristioneiddio' drwy adeiladu eglwysi a mynwentydd oddi mewn iddynt neu drwy amgâu nodweddion o'r fath mewn mynwentydd. Aethwyd ati i ddimistro a dymchwel eraill. Fodd bynnag, mae llawer o henebion wedi goroesi, diolch byth, a dechreuodd rhai, megis Cylch y Derwydd ym Mhenmaenmawr, sef un o'r cylchoedd cerrig mwyaf trawiadol yng Nghymru, ennyn diddordeb yr hynafiaethwyr yn ogystal â phobl gyffredin. Dechreuid ystyried y safleoedd amlycaf yn henebion ac yn 1884 rhoddwyd diogelwch statudol i gromlech ysblennydd Pentre Ifan yn sir Benfro sef yr heneb gyntaf yng Nghymru i gael ei diogelu'n statudol.

Ymwelodd yr Arolygydd Henebion cyntaf, y Cadfridog Pitt-Rivers â Phentre Ifan yn 1884, a thynnodd ei gynorthwy-ydd, Tomkin, y llun dyfrioli hardd hwn. Codwyd rheilau yn 1905, penderfyniad cadwraeth anghydnewas a wahanodd yr heneb oddi wrth y dirwedd o'i hamgylch.

The first Inspector of Ancient Monuments, General Pitt-Rivers, visited Pentre Ifan in 1884, and his assistant, Tomkin, drew this fine watercolour sketch. Railings were erected in 1905, an unsympathetic conservation decision that took the monument out of its wider setting.

Prehistoric monuments in the more recent past

The scale and unusual nature of many prehistoric monuments has given rise in the past to local tales and folklore. Often sites have interesting place names and are remembered in local tradition. For example, a large round cairn on the slopes of Cadair Idris is known as *Bedd y Brenin* ('the grave of the king'). Some sites also have associations with Arthurian legend and historic literature such as the *Mabinogion*. Superstitions, beliefs and customs involving the powers of sites such as stone circles did not wane with the coming of Christianity. Fertility rites continued and wedding vows were furtively exchanged. Just as most pagan festivals were adopted by the Christian church, some stone circles and henges were 'Christianized' by having churches or cemeteries built within them, or by being enclosed within churchyards. Others were actively destroyed and 'cast down'. Thankfully, however, many monuments survived and some, such as the Druids' Circle at Penmaenmawr, one of the most spectacular stone circles in Wales, began to attract antiquarian interest as well as popular curiosity. The more prominent sites began to be thought of as ancient monuments and in 1884 the magnificent burial chamber at Pentre Ifan in Pembrokeshire became the first monument in Wales to be given statutory protection.

Rheoli a gofalu am henebion angladdol a defodol cynhantesyddol

'... what we know depends not upon what there is, but upon where we have looked'.

John Davies, *The Making of Wales*, Cadw 1996

Mae'r dyfyniad hwn yn crynhoi hanfodion archeoleg. Mae rhai gwrrhrychau a dyddodion archeolegol yn gorwedd ynghudd o dan y ddaear. Gall hyd yn oed henebion sylweddol gael eu cuddio o dan redyn, coetir a phrysog. Y gwir yw na wyddom faint o adnoddau archeolegol sydd yng Nghymru ac mae'n dilyn bod llawer o leoedd heb eu harchwilio eto a llawer o henebion heb eu nodi.

Mae llawer o garneddau claddu amlwg ar gopaon bryniau a mynyddoedd wedi cael eu coroni gan bileri trionglîr Arolwg Ordnans a charneddau cerddwyr modern.

Management and care of prehistoric funerary and ritual monuments

'... what we know depends not upon what there is, but upon where we have looked'.

John Davies, *The Making of Wales*, Cadw 1996

This captures the very essence of archaeology. Some archaeological objects and deposits lie hidden underground, while even substantial monuments may be obscured beneath bracken, woodland and scrub. We simply do not know the full extent of the archaeological resource in Wales and it follows that there are many places yet to be explored and monuments to be identified.

Many prominent burial cairns situated on the summits of hills and mountains have been crowned by Ordnance Survey triangulation pillars and modern walkers' cairns.

Cloddiwyd carnedd yn Nyffryn Brenig, sir Ddinbych, fel rhan o ymchwiliad trwlwyr i dirwedd ddefodol yr Oes Efydd yn Nyffryn Brenig, a wnaed cyn codi cronfa ddŵr yno (Ymddiriedolaeth Archaeolegol Clwyd-Powys).

The excavation of a cairn at Brenig, Denbighshire, formed part of a thorough investigation of the Bronze Age ritual landscape in the Brenig Valley, undertaken in advance of the construction of a reservoir (Clwyd-Powys Archaeological Trust).

Adnabod y gorffennol

Wrth gwrs mae'n anodd diogelu safleoedd na wyddys amdanynt eto. Y gorau y gallwn anelu ato yw nodi cynifer â phosibl a gwneud popeth o fewn ein gallu i ddiogelu'r rheini y gwyddom amdanynt. Drwy gynnal arolygon thematig o henebion maes yng Nghymru, mae Cadw yn ceisio gwella ac ychwanegu at y wybodaeth yn y Cofnodion Safleoedd a Henebion rhanbarthol, a thrwy hynny ein helpu i ddeall, rheoli a diogelu ein hadnodd archeolegol bregus yn well. Pan fydd yr Arolwg o Gofebau Angladdol a Defodol Cynhantesyddol wedi'i orffen, bydd yn archwiliad cynhwysfawr o natur a graddau'r adnodd — ac yn gam pwysig tuag at lywio gwaith cadw a diogelu yn y dyfodol.

Mae gwybodaeth leol yn amhrasiadwy ac mae'r pedair Ymddiriedolaeth Archeolegol leol yng Nghymru (gweler y dudalen gefn am fanylion cyswllt) yn awyddus i gael gwybodaeth am unrhyw ddarganfyddiadau newydd. Mae'r Ymddiriedolaethau yn dal gwybodaeth am bob safle archeolegol hysbys yn eu Cofnodion Safleoedd a Henebion rhanbarthol. Gellir edrych ar y rhain am ddim, ond efallai y bydd angen apwyntiad. Yn yr un modd, gellir edrych ar y Cofnod Henebion Cenedlaethol, a ddelir gan Gomisiwn Brenhinol Henebion Cymru am ddim drwy apwyntiad. Ceir gwybodaeth hefyd ar www.rcahmw.org.uk ac ar wefannau Ymddiriedolaethau Archeolegol Cymru.

Recognizing the past

It is, of course, difficult to protect sites that are as yet unknown. The best we can hope to do is to identify as many as possible and to do what we can to preserve those we do know about. By undertaking thematic surveys of the field monuments of Wales, Cadw seeks to improve and enhance the information in the regional Sites and Monuments Records, thereby enabling the better understanding, management and protection of our fragile archaeological resource. Once completed, the Prehistoric Funerary and Ritual Monuments Survey will achieve a comprehensive audit of the nature and extent of the resource — an important step towards informing future conservation and protection.

Local knowledge is invaluable and the four local Welsh Archaeological Trusts (see back page for contact details) are keen to learn of any new discoveries. The Trusts hold information on all known archaeological sites in their regional Sites and Monuments Records. These are available to consult free of charge, although an appointment may be necessary. Similarly, the National Monuments Record, held by the Royal Commission on the Ancient and Historical Monuments of Wales (RCAHMW), can be consulted at no cost by appointment. Information is also available on the internet at www.rcahmw.org.uk and on the websites of the Welsh Archaeological Trusts.

Pwysau ar y gorffennol

Hyd yn oed pan fydd safleoedd archeolegol yn enwog iawn, maent yn agored i ddiifrod damweiniol. Mae'n hawdd i dractor fwrw yn erbyn maen hir, ac os oes gormod o anifeiliaid yn pori ar safle gall hynny arwain at erydu. Yn aml roedd cysgodfeydd defaid yn cael eu hadeiladu ar ffynonellau cyfleus o gerrig a thrwy ddefnyddio'r cerrig eu hunain — megis carneddau claddu'r Oes Efydd; a darganfuwyd mein i hirion mewn waliau cerrig.

Mae safleoedd yn aml yn fwy bregus nag yr ymddangosant. Gall gweithgareddau diniwed i bob golwg, megis lleoli porthwyr anifeiliaid ar heneb amharu ar weddillion o dan y ddaear gan fod nifer fawr o anifeiliaid yn gallu peri i'r safle erydu neu gael ei sathru, yn enwedig mewn tywydd glawog. Mae aredig yn achosi erydu parhaus a gall ddifrodi dyddodion claddedig; gall artefactau gael eu torri a gall haenau gwybodaeth gael eu cymysgu. Mae anifeiliaid sy'n tyllu a llystyfiant hefyd yn fygythiad sylwedol. Yn aml mae olion archeolegol yn ymestyn y tu hwnt i'r nodweddion gweladwy. Er enghraift, gall amaethu o amgylch gweddillion siambr gladdu ddinistrio olion y garnedd a'i gorchuddiai gynt.

Mae ymchwiliadau hynafiaethol nas cofnodyn neu ysbeilio wedi gadael eu hól ar aml i garnedd gladdu.

Pressures on the past

Even when archaeological sites are well known, they are vulnerable to accidental damage. A tractor can easily knock against a standing stone, while overgrazing may lead to erosion. Sheep shelters were often constructed on, as well as from, handy sources of stone such as Bronze Age burial cairns; and drystone walls have been found to contain standing stones.

Sites are often more fragile than they appear. Seemingly innocuous activities, such as siting stock feeders on a monument, may disturb remains beneath the ground as the concentration of stock may cause poaching or erosion, especially in wet weather. Ploughing causes continual erosion and may damage buried deposits; artefacts may be broken and informative layers broken up. Burrowing animals and encroachment by vegetation also pose a significant threat. Often the archaeological remains extend beyond the visible features. For example, cultivation around the remains of a burial chamber could destroy traces of the cairn that once covered it.

Mae llawer o gofebau yngudd yn y dirwedd fodern. Mae'r crug crwn gwych hwn (ar y chwith), sydd bellach mewn perthys bach, wedi'i achub rhag aredig; ond mae'r rhes gerrig hon (uchod) wedi goroesi yn llinell y berth ar ymyl cae (Mick Sharp Photography).

Many monuments are hidden within the modern landscape. Now situated in a small copse, this fine round barrow (left) has escaped ploughing; while a stone row (above) survives within the hedge line at the edge of a field (Mick Sharp Photography).

Gall datblygiadau ar raddfa fawr megis chwarela, ffermydd gwynt, tai a choedwigoedd newydd oll fod yn fygythiad i safleoedd archeolegol os caint eu lleoli mewn mannau amhriodol. Gall hyd yn oed ymwelwyr roi mwya o bwysau ar henebion. Gall llwybrau troed eu herdyu a chaiff carneddau a chysgodfeydd modern eu hadeiladu'n aml o gerrig carneddau cynhanesyddol ar gopaon mynyddoedd a lleoedd amlwg eraill.

Diogelu henebion yn y dyfodol

O ddeall y safleoedd, bod yn ymwybodol o'u lleoliad a gwerthfawrogi'r pwysau sydd arnynt, gall fod yn weddol syma ddiogelu'r math hwn o safle cynhanesyddol. Fodd bynnag, rhaid i ni ddibynnu ar y bobl sy'n rheoli'r tir o ddydd i ddydd i wneud hynny. Drwy feddwl ymlaen llaw, gellir cynllunio gweithgareddau ffermio i osgoi gwneud difrod i safleoedd archeolegol.

Large-scale developments such as quarrying, wind farms, housing and new forestry plantations, if located inappropriately, may all threaten archaeological sites. Even visitors can increase the pressure on monuments. Footpaths can cause erosion and modern marker cairns and shelters are often built from the stones of prehistoric cairns on mountain tops and other prominent places.

Protection for the future

With an understanding of the sites, an awareness of their location and an appreciation of the pressures they face, it can be relatively straightforward to preserve this kind of prehistoric site. However, we must rely on the people who manage the land on a day-to-day basis to do this. With forethought, farming activities can be planned to avoid damaging archaeological sites.

Cadwraeth ar waith

- Osgoi aredig ar safleoedd archeolegol lle y bo modd.
- Gadael ymyl o amgylch henebion wrth aredig er mwyn osgoi difrod damweiniol. Gall Cadw neu'r Ymddiriedolaethau Archeolegol yng Nghymru roi cyngor ar yr hyn a fyddai'n addas ar gyfer ymyl.
- Lleoli adeiladau fferm, llwybrau, ffensys a gwaith draenio o amgylch henebion, yn hytrach na thrwyddyt.
- Gosod porthwyr anifeiliaid ymhell oddi wrth safleoedd archeolegol.
- Cadw digon o anifeiliaid i reoli'r llystyfiant ond nid niferoedd mawr a fydd yn peri i gloddfaith erydu neu gael ei sathru.
- Sicrhau bod gwndwn glaswelltog yn tyfu ar gloddfaith.
- Osgoi plannu coed ar safleoedd archeolegol gan y gall y gwreiddiau achosi cryn ddifrod.
- Monitro safleoedd archeolegol i weld a ydynt yn erydu, neu'n cael eu difrodi gan dda byw, anifeiliaid sy'n tyllu, cerbydau neu ymwelwyr. Lle y gwneir difrod, gofynnwch i'r Ymddiriedolaethau Archeolegol yng Nghymru neu Cadw am gyngor archeolegol.
- Clirio rhedyn a phrysg lle bynnag y bo modd drwy dorri wrth fôn y llystyfiant, neu chwistrellu chwynladdwyr addas ar y tir. Bydd tynnu coed neu brysg yn anochel yn amharu ar olion archeolegol o dan y ddaear.
- Ymgynghori â'ch Ymddiriedolaeth Archeolegol leol cyn symud cerrig o adfeilion.
- Gwaredu cerrig wedi'u clirio a gwastraff fferm i ffwrdd oddi wrth safleoedd archeolegol.
- Gwneud yn siwr bod pob contractwr yn ymwybodol o fodolaeth unrhyw safleoedd archeolegol ac wedi cael cyfarwyddyd i osgoi eu difrodi.
- Rhoi gwybod i'ch amgueddfa leol neu'ch Ymddiriedolaeth Archeolegol leol am unrhyw ddarganfyddiadau archeolegol.

Preservation in practice

- Wherever possible, avoid ploughing on archaeological sites.
- Leave a margin around monuments when ploughing to avoid accidental damage. Cadw or the Welsh Archaeological Trusts can advise on what margin might be appropriate.
- Position farm buildings, tracks, fences, paths and drainage works around monuments, rather than through them.
- Place animal feeders well away from archaeological sites.
- Maintain stock at levels that will not cause poaching or erosion to earthworks, but will keep vegetation under control.
- Maintain a good grass sward on earthworks.
- Avoid planting trees on archaeological sites as the roots can cause significant damage.
- Monitor archaeological sites for erosion, and damage from stock, burrowing animals, vehicles or visitors. Where damage is occurring, seek archaeological advice from the Welsh Archaeological Trusts or Cadw.
- Clear bracken and scrub vegetation wherever possible by cutting at ground level, or spraying with suitable herbicide. Uprooting trees or scrub will inevitably disturb any archaeological remains below ground level.
- Consult your local Welsh Archaeological Trust before removing stones from ruined structures.
- Dump cleared stones and farm debris away from archaeological sites.
- Make sure that all contractors know of the existence of any archaeological sites and have instructions to avoid damaging them.
- Report any archaeological finds to your local museum or Welsh Archaeological Trust.

Cyngor, grantiau a chytundebau rheoli

Cydnabyddir pwysigrwydd yr amgylchedd hanesyddol yn gyffredinol erbyn hyn ac mae cymorth ar gael i bobl sy'n dymuno chwarae rhan i'w ddiogelu. Mae parciau cenedlaethol a rhai awdurdodau lleol yn cyflogi archeolegwyr a swyddogion cadwraeth i weithio gyda pherchenogion tir i ddatblygu cytundebau rheoli ar gyfer henebion archeolegol yn eu hardaloedd.

Mae llawer o henebion angladdol a defodol o'r cyfnod cynhanesyddol o bwysigrwydd cenedlaethol arbennig ac maent wedi cael eu cofrestru (eu diogelu) o dan *Ddeddf Henebion ac Ardaloedd Archeolegol 1979*. Rhaid cael Caniatâd Heneb Gofrestredig gan Lywodraeth Cynulliad Cymru (drwy Cadw) cyn y gellir amharu arnynt neu eu newid o gwbl. Mae'r llyfrynn, *Canllaw i Henebion Cofrestredig yng Nghymru*, yn esbonio pa fath o waith sydd angen Caniatâd Heneb Gofrestredig ac yn rhoi canllawiau ar y broses o wneud cais. Mae hwn ar gael oddi wrth Cadw neu oddi ar wefan Cadw yn www.cadw.cymru.gov.uk/cyhoeddiadau.

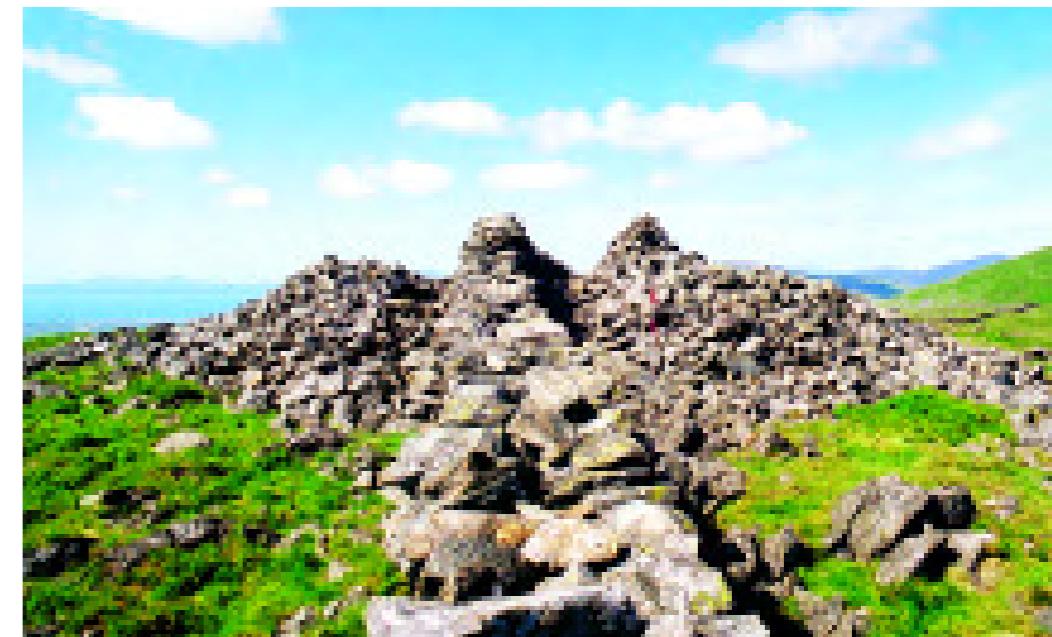
Mae wardeiniaid henebion maes Cadw yn cynnig cyngor i berchenogion Henebion Cofrestredig ar sut i ofalu amdanyst yn ystod eu hymweliadau rheolaidd neu drwy apwyntiad. Mae grant henebion ar gael ar gyfer mesurau cadwraeth penodol (megis symud ffens neu llwybr, neu gael gwared ar brysg neu redyn). Mae'r llyfrynn *Canllawiau i Geiswyr Grant Henebion yn rhoi rhagor*

Advice, grants and management agreements

The importance of the historic environment is now widely recognized and assistance is available for those wishing to play an active role in preserving it. National parks and some local authorities employ archaeologists and conservation officers who work with landowners to develop management agreements for archaeological monuments in their areas.

Many funerary and ritual monuments of our prehistoric past are of particular national importance and have been scheduled (protected) under the *Ancient Monuments and Archaeological Areas Act 1979*. Scheduled monument consent from the Welsh Assembly Government (through Cadw) is required before they can be disturbed or altered in any way. The booklet, *A Guide to Scheduled Ancient Monuments in Wales*, explains what works require scheduled monument consent and provides guidance on the application process. This is available from Cadw or on Cadw's website www.cadw.wales.gov.uk/publications.

Cadw's field monument wardens offer advice to the owners of scheduled ancient monuments on their care during their routine visits or by appointment. Particular conservation measures (such as moving a fence or trackway, or removing scrub and bracken) are eligible for ancient monument grant. The booklet *Guidance for Applicants for Ancient Monument*

Defnyddiodd adeiladwyr y wal gerrig sychion hon garreg o sawl carnedd gladdu ar hyd eu llwybr.

The builders of this drystone wall used the stone from several burial cairns along their route.

o wybodaeth ac mae ar gael oddi wrth Cadw neu oddi ar wefan Cadw yn www.cadw.cymru.gov.uk/cyhoeddiadau.

Gellir cael arian hefyd i wella cyflwr heneb gofrestredig yn y tymor hwy drwy Gytundeb Rheoli gyda Cadw. Mae'r cytundebau hyn fel arfer yn para am bum mlynedd a gallant gynnwys taliad o hyd at 100 y cant o gost y gwaith cyfalaf cychwynnol. Yr amcan yw gwella cyflwr y safle drwy newidiadau bach yn y ffordd y caiff ei reoli.

Gall nodweddion hanesyddol (p'un a ydynt yn rhai cofrestredig ai peidio) fod yn elfen bwysig o gynlluniau amaeth-amgylcheddol megis Tir Gofal. Mae Cyngor Cefn Gwlad Cymru, drwy eu swyddogion prosiect Tir Gofal, yn gallu rhoi cyngor sylfaenol a rhoddir i geiswyr restr o'r henebion sydd ar eu fferm. Weithiau bydd yr Ymddiriedolaeth Archeolegol berthnasol yng Nghymru yn cynnal arolwg manylach o'r fferm. Mae llawer o cytundebau yn cynnwys mesurau ar gyfer rheoli nodweddion hanesyddol a gall arian fod ar gael hefyd i helpu gyda mesurau cadwraeth ymarferol megis adfer safle sydd wedi erydu.

Sylwadau i gloi

Drwy reoli a diogelu ein hamgylchedd hanesyddol yn gywir gellir nid yn unig ddiogelu adnodd gwerthfawr a bregus ar gyfer y dyfodol, ond hefyd helpu i greu tirwedd fwy atyniadol i bawb. Os caiff henebion a nodweddion archeolegol eu difrodi neu'u dinistrio, ni ellir byth gael eraill yn eu lle na'u deall yn iawn — a chaiff elfennau pwysig o'n treftadaeth a'n hanes eu colli.

Grant gives more information and is available from Cadw or on Cadw's website www.cadw.wales.gov.uk/publications.

Funds can also be made available to improve the condition of a scheduled monument over the longer term through a Management Agreement with Cadw. These agreements normally run for five years and can include a payment of up to 100% of the cost of initial capital works. The objective is to improve the condition of the site by modest changes in management.

Historic features (whether scheduled or not) can form an important element within agri-environmental schemes such as Tir Gofal. The Countryside Council for Wales, through their Tir Gofal project officers, can provide basic advice and applicants are provided with a list of monuments on their farms. Sometimes the relevant Welsh Archaeological Trust will carry out a more detailed survey of the farm. Many agreements include measures for the management of historic features and funds may also be available to help with practical conservation measures such as the repair of erosion.

Conclusion

The proper management and conservation of our historic environment not only protects a valuable and fragile resource for the future, but also helps to create a more attractive landscape for all. Ancient monuments and archaeological features that are damaged or destroyed can never be replaced or properly understood — and important pieces of the jigsaw that forms our inheritance and history are lost.

Bedrod siambr Carreg Samson,
sir Benfro. Mae llawer o
gofebau angladdol a defodol
cynhanesyddol yn elfennau
pwysig o dirwedd hardd cefn
gwlad Cymru.

The chambered tomb of Carreg Samson, Pembrokeshire. Many prehistoric funerary and ritual monuments form important elements of the beautiful rural landscape of Wales.

Llinell Amser Cymru Gynhane syddol/Prehistoric Wales Timeline

Cyfnod	Dyddiad	Cofebion angladdol a defodol	Cymdeithas a diwylliant materol	Mae'r archeolegwyr yn darganfod ...
Neolithic	4400 – 2900 CC	<ul style="list-style-type: none"> beddrodau siambr (gan gynnwys cromlechi porth neu gromlechi) crugiau hirion clostiroedd sarnau 	<ul style="list-style-type: none"> y ffermwyr cyntaf coetiroedd brodorol yn dechrau cael eu clirio ar gyfer amaethyddiaeth anheddu sefydlog neu led-sefydlog 	<ul style="list-style-type: none"> tai pren offer cerrig, megis bwyelli flint a phennau saethau crochenwaith
Neolithic Diweddar	2900 – 2300 CC	<ul style="list-style-type: none"> beddrodau siambr hengorau llociau palisâd cwersi 	<ul style="list-style-type: none"> anheddu mwy sefydlog yn parhau i ddatblygu creu 'tirwedd ddefodol' 	<ul style="list-style-type: none"> gwrthrychau sydd wedi'u masnachu yn awgrymu cyswilt ag ardaloedd eraill
Oes Efydd Gynnar a Chanol	2300 – 1200 CC	<ul style="list-style-type: none"> cylchoedd cerrig meini hirion crugiau crwn carneddau cistfeini carneddau cylchog 	<ul style="list-style-type: none"> y gweithwyr metel cyntaf mwyngloddiâu copr mawr wedi'u datblygu amaethyddiaeth yn ehangu mewn hinsawdd gynhesach coetir ar y rhwng fwyaf o'r ucheldiroedd wedi'i glirio addurniadau personol coegwch yn cael eu gwneud o aur unigolion yn gallu dod yn bwrrus, efallai yn benaethaidd, yn offeiriad, yn grefftwr neu'n fasnachwyr 	<ul style="list-style-type: none"> ffermydd bach heb amdiffyniadau mwyngloddiâu copr y Gogarth a Mynydd Parys offer, arfau a gemwaith efydd addurniadau personol aur gwrthrychau wedi'u masnachu, yn awgrymu cyswilt ag ardaloedd ledled gorllewin Ewrop a thu hwnt
Oes Efydd Ddiweddar ac Oes Haearn	1200 CC – 74 OC (Gorchfygyd Cymru gan y Rhufeiniad tua 74 OC)	<ul style="list-style-type: none"> cofebion claddu ffurfiol yn anghyffredin claddu ffurfiol yn anghyffredin taflu gwaith metel, megis arfau a pheiriau, i mewn i afonydd neu gorsydd, efallai fel offrymau i'r duwiau 	<ul style="list-style-type: none"> y boblogaeth yn cynyddu yr hinsawdd yn dirywio tir yn cael ei amgáu ar raddfa fawr pobl yn byw mewn aneddiadau amdiffynedig llwythau mawr ac arweinwyr yn ben arnynt yn datblygu 	<ul style="list-style-type: none"> aneddiadau amdiffynedig bryngaerau offer ac arfau haearn gwaith metel cain a dyluniadau Celtaidd arnynt

Period	Date	Funerary and ritual monuments	Society and material culture	Archaeologists find ...
Neolithic	4400 – 2900 BC	<ul style="list-style-type: none"> chambered tombs (including portal dolmens or cromlechs) long barrows causewayed enclosures 	<ul style="list-style-type: none"> the first farmers the clearance of native woodland for agriculture begins permanent or semi-permanent settlement 	<ul style="list-style-type: none"> timber houses stone tools, such as flint axes and arrowheads pottery
Late Neolithic	2900 – 2300 BC	<ul style="list-style-type: none"> chambered tombs henge monuments, palisaded enclosures cursus monuments 	<ul style="list-style-type: none"> the continuing development of more permanent settlement the creation of 'ritual landscapes' 	<ul style="list-style-type: none"> objects that have been traded, suggesting contact with other areas
Early and Middle Bronze Age	2300 – 1200 BC	<ul style="list-style-type: none"> stone circles standing stones round barrows cairns cists ring cairns 	<ul style="list-style-type: none"> the first metal workers large copper mines are developed agriculture expands in a warmer climate most upland areas are now cleared of woodland flamboyant personal ornaments are made from gold individuals may become powerful, perhaps as chieftains, priests, artisans or traders 	<ul style="list-style-type: none"> undefended small farmsteads copper mines at the Great Orme and Parys Mountain bronze tools, weapons and jewellery gold personal ornaments traded objects, suggesting contact throughout western Europe and beyond
Late Bronze Age and Iron Age	1200 BC – AD 74 (The Romans conquered Wales about AD 74)	<ul style="list-style-type: none"> formal burial monuments are few formal burial is rare the deposition of metalwork, such as weapons and cauldrons, in rivers and bogs, perhaps as offerings to gods 	<ul style="list-style-type: none"> the population increases the climate deteriorates extensive field enclosures people live in defended settlements extensive tribal groups with leaders emerge 	<ul style="list-style-type: none"> defended settlements hill forts iron tools and weapons fine metalwork with Celtic designs

Cyfeiriadau Defnyddiol/Useful Addresses

1 Ymddiriedolaeth Archaeologol Glamorgan-Gwent/Glamorgan-Gwent Archaeological Trust
Tŷ Heathfield/Heathfield House
Heathfield
Abertawe/Swansea SA1 6EL
Ffôn/Tel 01792 655208
Ffacs/Fax 01792 474469
www.ggat.org.uk

2 Ymddiriedolaeth Archaeologol Dyfed/Dyfed Archaeological Trust (Archaeoleg Cambria Archaeology)
Neuadd y Sir/The Shire Hall
Stryd Caerfyrddin/Carmarthen Street
Llanelli
Sir Gaerfyrddin/Carmarthenshire SA19 6AF
Ffôn/Tel 01582 823131
Ffacs/Fax 01582 823133
www.acadat.com

3 Ymddiriedolaeth Archaeologol Clwyd-Powys/Clwyd-Powys Archaeological Trust
7a Stryd yr Eglwys/7a Church Street
Yr Trallwng/Welshpool
Powys SY21 7DL
Ffôn/Tel 01938 553670
Ffacs/Fax 01938 552179
www.cpat.org.uk

4 Ymddiriedolaeth Archaeologol Gwynedd/Gwynedd Archaeological Trust
Craig Beuno
Ffordd y Garth
Bangor
Gwynedd LL57 2RT
Ffôn/Tel 01248 352535
Ffacs/Fax 01248 370925
www.heneb.co.uk

5 Cadw
Plas Carew
Uned 5/7 Cefn Coed/Unit 5/7 Cefn Coed
Parc Nantgarw
Caerdydd/Cardiff CF15 7QQ
Ffôn/Tel 01443 33 6000
Ffacs/Fax 01443 33 6001
[www.cadw.cymru.gov.uk](http://www cadw cymru gov uk)
[www.cadw.wales.gov.uk](http://www cadw wales gov uk)

6 Cyngor Cefn Gwlad Cymru/Countryside Council for Wales
Maes y Ffynnon
Fford Penrhos
Bangor
LL57 2DW
Ffôn/Tel 01248 385500
Ffacs/Fax 01248 385511
www.ccw.gov.uk

7 Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru/Royal Commission on the Ancient and Historical Monuments of Wales
Adeilad y Goron/Crown Building
Plas Crug
Aberystwyth SA23 1NJ
Ffôn/Tel 01970 621200
Ffacs/Fax 01970 627701
www.rcahmw.org.uk

